

Christian Devillers

Habitat en stedelijke vormen

Typologie van de habitat en stedelijke morfologie

Vertaling: Niek Bisscheroux

Dit artikel verscheen oorspronkelijk in *L'architecture d'Aujourd'hui*, Juillet/Août 1974, 174, pp. 81-22, onder de titel: "Habitat & Formes Urbaines - Typologie de l'habitat & morphologie urbaine". Later werd een groot gedeelte van het artikel opgenomen in Christian Devillers, Bernard Huet, *Le Creusot - naissance et développement d'une ville industrielle*, 1782-1914, Syssel, Champ Vallon, 1981.

De vertaler dankt Frans Sturkenboom voor zijn waardevolle suggesties.

Type:... Als woord gebruikt men het ook als synoniem voor Model, hoewel er tussen beide woorden een verschil bestaat dat vrij eenvoudig is te begrijpen. Het woord Type stelt niet zo zeer het te kopiëren of volledig na te bootsen beeld van een ding voor, alswel het idee van een element dat zelf het model tot richtlijn moet dienen...

Het model is in de praktische uitvoering van de kunst een object dat als zodanig moet worden herhaald; het Type daarentegen is een object waarnaar een ieder werken kan concipiëren die onderling niet overeen hoeven te komen. In het Model is alles nauwkeurig en gegeven. In het Type is alles min of meer vaag. Zo zien we dat de imitatie van Types niets heeft, dat het gevoel en de geest niet zouden kunnen herkennen en niets dat niet zou kunnen worden bestreden door vooringenomenheid en onwetendheid.

Dit is wat bijvoorbeeld de architectuur is overkomen. In alle landen is de kunst van het ordelijk bouwen ontsproten aan een daarvoor al bestaande kiem. Alles moet een antecedent hebben. Niets, op geen enkel gebied, komt voort uit niets en dit kan niet anders dan ook van toepassing zijn op alle menselijke inventies. We zien dan ook dat alles, in weerwil van alle achteraf ondergane wijzigingen, dit elementaire principe zichtbaar en steeds waarneembaar voor gevoel en rede hebben bewaard. Het is als een soort kern waaromheen vervolgens de ontwikkelingen en variaties van de vormen, waarvoor het object ontvankelijk is, zijn samengevoegd en gecoördineerd.

Zo hebben duizend dingen van allerlei soort op ieder gebied ons bereikt en één van de belangrijkste taken van de Wetenschap en de Filosofie, om de redenen hiervan te begrijpen, bestaat uit het opsporen van de oorsprong en eerste oorzaak. Zie daar wat men in de Architectuur Type noemt, zoals in alle andere onderdelen van menselijke inventies en instituties... *Quatremère de Quincy*.

Bij beschouwing van huizen die in dezelfde periode in een stad gebouwd zijn, kan men enkele verschillende soorten onderscheiden die in grote aantallen gereproduceerd zijn, met individuele varianten die secundair kunnen worden geacht. Op grond hiervan kan een typologie worden opgesteld in de meest algemene zin van het woord: een classificatie volgens de gemeenschappelijke karakteristieken die men heeft kunnen vaststellen.

Het type is voor ons niet alleen een categorie van de analyse, die de historicus a posteriori heeft opgesteld, maar allereerst een element dat de productie van de gebouwde omgeving structureert. Nemen we een geval van eenvoudige of eenvoudige aard, in een tijdperk waar de gebouwde omgeving zich nog traag ontwikkelt. Een cliënt

die een architect of bouwmeester bezoekt om een huis voor zich te laten bouwen, kan zijn opdracht uiten met het eenvoudige woordje 'huis', waarbij hij het aantal kamers en de beoogde kosten nauwkeurig omschrijft. De bouwmeester en de cliënt, ondanks dat beiden een andere praktijk toevinden (de een bouwt, de ander gebruikt), weten toch waarover ze praten. Beiden refereren ze aan een type, dat het meest bepalende impliciete programma constitueert, terwijl het expliciete programma betrekking heeft op kwantitatieve preciseringen of individuele variaties. In het Parijs van de 17de-eeuw zal men, als de cliënt een deftige aristocraat is die in de stad wil gaan wonen, voor hem een ander huis bouwen dan voor een burger.

Het huis voor de edelman zal zonder twijfel groter en rijker zijn, maar vooral van een ander type, daar adel en burgerij verschillende culturele modellen hebben. Het burgerlijke huis zal gesitueerd zijn langs de straat, waarop zich richten de gevel en de belangrijkste ruimtes, terwijl de dienst-ruimtes aan de achterkant worden gesitueerd. Dit laat zich verklaren door het feit dat de economische rol en het sociale leven van de handelsbourgeoisie oorspronkelijk de straat als hun voornaamste plaats van handeling hadden. Daarentegen zijn de belangrijkste vertrekken van het grote herenhuis, die geordend zijn volgens een ceremoniële nadering, naar de tuin gekeerd en van de straat gescheiden door een serie 'filters': de voorkamers, de hof en tenslotte een blinde muur met een monumentale poort naar de straat, waarmee land- en hofadel sociaal en economisch niets te maken hebben. Alles is tegengesteld: de relatie tot de straat en tot de private ruimte, de orde van de vertrekken, het gebruik van het terrein, de bepaling, de waarde en de betekenis die aan de verschillende ruimtes van de stad en het huis worden toegekend.

Door dit voorbeeld oa kunnen we zeggen dat het type, deze abstractie van gemeenschappelijke ruimtelijke eigenschappen van een klasse van gebouwen, een structuur van overeenstemming is tussen een ontworpen of gebouwde ruimte en de differentiële waarden die de sociale groep, waarvoor deze ruimte is bestemd, haar toekent. Hieruit kunnen consequenties van verscheidene aard worden afgeleid.

Allereerst kunnen we bevestigen dat de typologie niet langer kan berusten op arbitraire criteria die enkel ten behoeve van de classificatie bepaald zijn, maar nog slechts op de analyse van een reële historische situatie.

Verder wordt zichtbaar, hoe het type opgenomen wordt in de praktijk van de bouwmeester (productie) en hoe het herkend kan worden door de

gebruiker, waarmee een element voor een mogelijke lezing van de stedelijke ruimte (betekening) wordt vastgesteld.

Het type in de bouwproductie

De architectonische ruimte kan gedefinieerd worden als de ruimte van projectie en representatie van de architectuur¹.

Deze definitie is essentieel. Immers, zij laat een registratie toe van de bewerkingen die de architect heeft uitgevoerd met behulp van de instrumenten van conceptualisering en representatie, waarover hij beschikt in het specifieke veld door het besluit tot het werk afgebakend. Het is echter raadzaam wanneer de specificiteit van de architectonische arbeid eenmaal is gesteld, zijn verbanden met een sociale vordering op de ruimte te verantwoorden. Die relaties zijn veelvuldig, maar het lijkt dat die een aanzienlijk belang hebben, welke zich via het type verwezenlijken.

Het type vervult zijn functie in de produktie als reproduceerbare structuur.

Het voorziet de bouwmeester globaal van een ruimtelijk organisatieprincipe. Uitgewerkt in het gebruik en geladen met sociale waarde definieert het in overeenstemming met de stedelijke ruimte, de orde, de aard en de relaties van de gebouwde plekken. Tegelijkertijd levert het een realisatieprincipe, dat een constructie-technologie, het gebruik van formele procedés (geometrie) en soms bepaalde ornamentale systemen insluit. Ieder van deze elementen kan anderzijds plaats bieden aan specifieke, min of meer gecodificeerde kennis.

De historische studie van de types heeft niet zozeer als oogmerk verslag te doen van de ontwikkeling van ieder van deze specifieke vormen van kennis, maar eerder van de wijze waarop zij zich aan de bouwproductie verbinden. Elke architectonische handeling die de fundamentele eigenschappen van een type verandert, kan beschouwd worden als een herschikking van de bestaande relaties tussen de ruimte en haar sociaal bepaalde waarde, dwz als een transformatie van het systeem van architectonische produktie². Het lijkt ons dat dit één van de grondslagen van een sociale geschiedenis van de architectuur moet vormen.

Het type als betekende structuur

De burger in de 17de-eeuw, die niet als edelman leeft en noch dezelfde waarde als deze aan de

ruimtes van de stad en het huis toekent, herkent evenwel het grote herenhuis als verschillend van zijn eigen verblijfplaats en verbindt daaraan het idee dat hij zich van het aristocratische leven vormt. Daarvoor is het niet nodig dat hij zich overgeeft aan een gedetailleerde analyse van het herenhuis. Het is voor hem voldoende enkele onderscheidende kenmerken te herkennen, die naar de globale structuur van het type verwijzen. Het type, geïdentificeerd door een van haar karakteristieken, maakt het classificeren en benoemen van gebouwen mogelijk. Het is een structurerend element van een lezing van de ruimtes van de stad, als betekenaar (signifiant) van samengestelde praktijken, die door de leden van de sociale groep herkend worden. Men zou zich echter kunnen afvragen of de in 't oog vallende kenmerken, die de identificatie van het type mogelijk maken, op zich niet voldoende zijn voor het opstellen van een autonoom semiologisch systeem met betrekking tot de types.

Er bestaat stellig een oneindig aantal mogelijke lezingen van de ruimte. Elk individu kan, in functie van zijn cultuur, zijn ervaring, zijn psychologie, de associaties die hij met andere objecten kan maken, enz..., aan ieder object in de ruimte een bijzondere betekenis toekennen. Daartoe moet hij het object in een bewuste of onbewuste, al of niet expliciete, interpretatiereeks introduceren, analoog aan de taal waaraan het zijn lineaire vorm ontleent. Zelfs in een precies bepaalde ruimte, is het aantal interpretatiereksen nagenoeg oneindig.

Ieder van deze lezingen deelt de ruimte op in tekens. Maar in tegenstelling tot de taal is deze doorsnijding niet opgenomen in het gelezen ding, maar in de aan iedere lezer eigen logica. De poging om de ruimte in termen van tekens te beschrijven, dus een algemene semiologie van de ruimte op te zetten, is daarom illusoir. En toch is de stad geen verward weefsel van oncommunicerbare betekenissen noch is iedere lezing totaal subjectief. Zij laat zich dialectisch in een historische of sociale determinatie inschrijven. Men ontdekt dat onder alle mogelijke elementen van lezing sommige, zonder de andere uit te sluiten, in voldoende mate door alle individuen gedeeld worden, om een maatschappij op een gegeven tijdstip globaal te karakteriseren. Het zijn deze elementen waarvan het type deel uitmaakt, die ons interesseren met uitsluiting van de anderen.

1. H. Raymond en M. Segaud, *Un espace architectural. Le Corbusier*, 1971, C.E.A.
2. Ch. Devillers, *Typologie bourgeoise a Bruxelles au XIXe siècle et maisons de V. Horta*, 1971, Union Pédagogique nr. 8 (PU8).

In het algemeen denken wij dat het architectonische ontwerp nimmer tot stand komt volgens een lineaire gang, die als basispostulaat dient voor de pseudowetenschappelijke methodologieën.

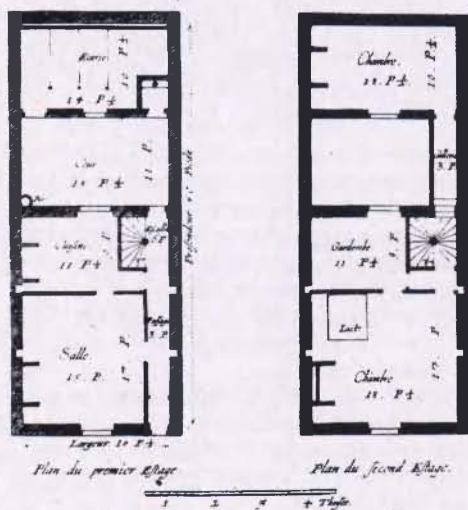
Deze hebben bovendien vaak hun onwerkbaarheid bewezen of zijn afgeweken van de logische gang die ze pretenderen voor te staan. Er bestaat geen enkel logisch middel dat van de uitspraak van een programma of intentie overgaat tot de formele bepaling van een ruimte. Dit komt vanzelfsprekend voort uit het structuurverschil tussen (lineaire) taal en de ruimte.

Toch effectueert elk ontwerp zich in de overgang tussen een uitspraak (die impliciet of virtueel kan blijven) en een ruimte, dank zij een spel van niet-logische, maar ook niet arbitraire, overeenstemmingen, zoals bv de relatie betekenaar (signifiant) – betekenis (signifié). Deze overeenstemmingen worden historisch bepaald en getransformeerd, onder andere door de creatieve praktijk van de architect. Deze bewerkt de complexe structuren van overeenkomst, waarvan het type een voorbeeld is.

Wij volgen met belangstelling de ontwikkeling van de onderzoeken van Christopher Alexander, die van een lineaire methodologie is overgegaan tot de erkenning van ruimtelijke structuren die hij 'patterns' noemt³.

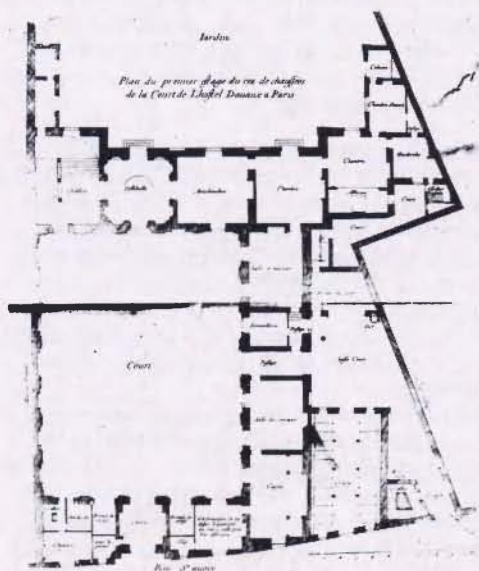
3. Vgl het artikel van D. Elalouf over *Pattern language*. Resteert de vraag of hij hen een universele betekenis en universeel gebruik toekent of dat hij er potentiële structuren in ziet, waarvan het gebruik en de betekenis relatief zijn voor een gegeven sociaal kader, maar die in het ontwerp kunnen worden verdraaid en her-nomen, zoals men dat met het type kan doen.

Er zou in dit geval een overeenkomst bestaan tussen *Pattern language* en typologie. Types en Patterns zijn 'overgangs'-elementen naar de ruimte.

Huis met binnenhof (pl. 17), Pierre Le Muet

Hôtel d'Avaux, plattegrond, Pierre Le Muet

4. Sebastiano Serlio, *Sesto Libro* (ongepubliceerd), "Habitazione di tutti degli uomini dentro della città".
5. Lopend onderzoek naar de oorsprongen van de moderne architectonische ruimte, onder leiding van B. Huet, Institut d'Etudes et de Recherches d'Architecture et d'Urbanisme (I.E.R.A.U.).
6. D. Druenne, *Genese d'un espace réglementaire. L'Ecole au XIXe siècle*.

Deze 'gedetermineerde' en collectieve 'elementen van lezing' zijn noodzakelijkerwijs innig verbonden met de produktiewijze en hierbinnen met het produktieproces van de ruimte. Zo bepaalt men ook het type: als structuur van de ruimtelijke produktie en als structuur die een lezing van de ruimte toelaat. Het is haar rol in de produktie, die de haar toegekende rol in de betekenisgeving rechtvaardigt.

Derhalve is een gebouw van een oud type, dat niet meer wordt gebouwd, niet langer in staat de praktijken op te roepen van de sociale groep waarvoor het werd gebouwd. Het blijft achter als lege structuur, herneembaar voor andere gebruiken en betekenissen.

Tenslotte is de betekenis die aan de door het type bepaalde ruimtes wordt toegekend, niet voor allen dezelfde. Het type doet zich dus voor als een betekenaar (signifiant) die globaal wordt herkend, en waarvan de betekenden (signifiés) verschillend en tegenstrijdig zijn, omdat de praktijken en culturele modellen van de groepen tegenover elkaar staan in een ruimte die plaats en inzet van de sociale verhoudingen is.

De produktie van de types

Heel algemeen kan men stellen dat de types de uitkomst zijn van verscheidene determinerende factoren:

- een sociale praktijk tov de ruimte die zich via een model actualiseert (zie hieronder).
- de ontwikkeling van de produktiekrachten in het bouwvak.
- het vermogen bepaalde formele structuren van de ruimte tot stand te brengen en te gebruiken.

We constateren in de geschiedenis echter belangrijke verschillen in de produktie van types en hun rol binnen de architectonische praktijk.

In de middeleeuwse maatschappij is het type impliciet. De kennis van haar organisatie wordt door de traditie overgeleverd en nooit geformaliseerd als een specifieke en autonome kennis ten aanzien van de bouwhandeling. Een dergelijk weten verschijnt tijdens de Renaissance in de gedaante van de typologie. In het werk van bijvoorbeeld Serlio is ze tegelijk een vergelijkende classificatie van de bestaande types en een

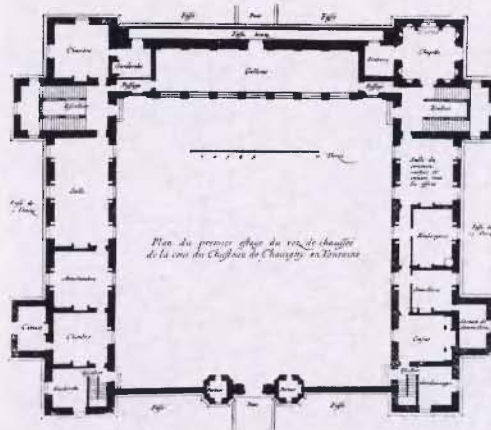
poging ze aan te vullen en in overeenstemming te brengen, door er de ideale reeks voor alle rangen van de maatschappij van te maken⁴.

Het probleem van de wetenschappelijke typologische vernieuwing werd toen eveneens gesteld (bij Palladio bijvoorbeeld). De types van rurale en burgerlijke huizen zetten hun langzame ontwikkeling op traditionele wijze voort, zonder interventie van architecten, niettegenstaande het feit dat typologische verhandelingen, zoals die van Le Muet, er toe neigen deze types te normaliseren. Daarentegen zijn de door architecten gebouwde verblijven van de adel een veld van wetenschappelijke en snelle typologische vernieuwing. In de 19de-eeuw maakt J. N. L. Durand een vergelijkend overzicht op gelijke schaal van alle gebouwen, met een zelfde gebruik in de gehele geschiedenis en geeft in zijn verhandeling regels van samenstelling voor elk nieuw gebouw. Hiermee ontruimt hij de reële geschiedenis om deze vervolgens in te richten als het universele paradigma van architectonische vormen. Tevens laat hij zien hoe men onder alle omstandigheden types kan produceren. Hierdoor wordt het eclecticisme mogelijk dat met een transhistorische herwinning van de vormen uit het verleden de aanzienlijke typologische vernieuwingen maskeert, in een ruimte die neigt tot een ruimte van transacties te worden⁵. De nieuwe programma's in de 19de-eeuw worden verwerkt via een spel van technische, ideologische en experimentele aanbevelingen, die op nationaal niveau worden uitgevoerd⁶.

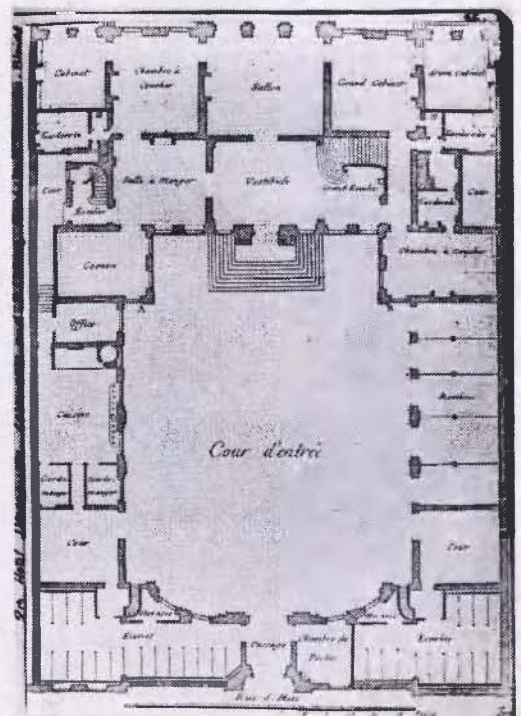
Men ziet dan hoe het type van de openbare school, van het door de patroon gebouwde arbeidershuis enz. geconstitueerd worden volgens de criteria die zijn opgesteld door hygiënist, sociale denkers en representanten van een nieuwe technische ideologie.

Deze nieuwe typologische produktie leidt tot de bepaling van een gereguleerde ruimte, waarvan gezegd kan worden dat ze op het niveau van de ruimtelijke produktie gericht is op de vervanging van het type als structuur van overeenstemming tussen een gebruik en een ruimte.

In de reglementering zijn gebruik en ruimte expliciet vastgelegd, maar zonder te refereren aan hun oorsprong of hun bestaansredenen. Deze

Château de Chavigny, plattegrond, Pierre Le Muet

Hotel Desmarests (naar J. F. Blondel),
L'assurance en d'Orbay

vervanging van het type door de gereglemateerde ruimte, laat zich in de tendens naar een homogene en abstracte ruimte inschrijven. Tezelfdertijd herwint Viollet-le-Duc de typologie als instrument van historische analogie. Hij maakt echter van het type een ideale categorie, zonder het te beschouwen als een object van strijd in de geschiedenis, terwijl de burgerij in dat tijdperk allerwege haar modellen oplegt.

Tenslotte verschijnt de industriële serie, waarbij het object tendeert naar een integrale reproduceerbaarheid. Deze ontwikkeling heeft evenwel niet verhinderd dat het type in bepaalde domeinen een impliciete structuur van de produktie blijft.

In de geschiedenis verschijnt het type eerder als sociale produktie dan als het specifieke resultaat van de architectonische arbeid. De notie van het type, in termen van een operationeel concept werd niet eerder dan aan het begin van de 19de eeuw geïntroduceerd bij Quatremère de Quincy en Durand, later Viollet-le-Duc en tenslotte Guadet. In de architectuur vinden we echter van Palladio tot Kahn voortdurend de poging terug essentiële ruimtelijke kenmerken van een gebouw of een klasse van gebouwen af te leiden, voorbij die kenmerken die het gevolg zijn van de omstandigheden, de poging dus tot het vestigen van een architectonisch type dat dezelfde graad van authenticiteit bezit als inheemse types: *"Ik zoek hier niet naar een individuele of bijzondere oplossing, maar naar een waarachtig normaal type [a true normal type]. Men moet de aandacht beperken tot de voorwaarden die (overwegend) constant zijn in alle grote kantoorpanden. En elke louter incidentele en toevallige variatie moet men buiten beschouwing laten, als schadelijk voor de helderheid van het belangrijkste onderzoek"*⁷.

Het type als systeem van transformatie

Dikwijls is een nieuw type (of een belangrijke variant) samengesteld uit delen van bestaande types, die gecombineerd of in een andere stedelijke situatie geplaatst worden.

De 'typologische catalogus' van een stad kan, al naar gelang het tijdvak, zeer eenvoudig zijn (één of twee woningtypes) of uiterst rijk en complex. Dit laatste komt voor in periodes van veranderingen op sociaal en economisch gebied. Culturele modellen van de ene sociale groep worden herhaaldelijk door de andere groep overgenomen en gedeeltelijk getransformeerd. In plaats van een eenvoudige en stabiele identificatiestructuur, is het type de ruimtelijke bouwstof waarin men alle elementen herwint van een waarachtig 'vertoog' over de sociale waarde van de ruimte. Zo wordt het burgerlijke huis de allures van het grote herenhuis toegemeten en ziet men allerlei intermediaire types ontstaan. Omgekeerd ziet men het grote herenhuis in de 19de eeuw in toenemende mate 'terugkeren', een huurhuis voor vier arbeidersgezinnen lijkt op een burgerlijk eengezinshuis... enz.

De betekenis van de ruimte is object van een strijd die een van de voornaamste redenen vormt voor de beweging van transformatie en van het uit elkaar voortkomen van de types. De typologische analyse kan diensgevolge niet gereduceerd worden tot een catalogus van gelijktijdige formele variaties of tot de beschrijving van de ontwikkeling die eigen is aan een type.

Een type (of een deel ervan) kan worden her-nomen op twee manieren die in de praktijk vaak worden verward: als symbool van een sociale groep, waarmee men zich tracht te identificeren,

of eenvoudig vanwege zijn potenties als fysieke ruimte die wordt ingevoegd in een stedelijke ruimte en gebouwd in functie van in het gebouw vigerende gebruiken. Evenzo kan een oud gebouw opnieuw gebruikt en van zijn oorspronkelijke functie ontdaan worden via enkele ruimtelijke interventies, die de waarde van de plekken kunnen herdefiniëren zonder het geheel van de constructieve structuur van het gebouw aan te tasten. Men ziet zo hoe twee typische basisvormen zich gedurende lange periodes reproduceren, ongeacht belangrijke veranderingen in het sociale leven. Vergelijk bv het gotische huis – de eerste stedelijke en burgerlijke eengezinswoning – dat in de diepte is gebouwd tussen twee scheidsmuren, en in zijn algemene vorm nog steeds het type van het meest verbreide huis in de Anglo-saksische landen en het noord-oosten van Europa is (Row-houses; Terrace-Houses; de Hollandse huizen, enz.). De meest betekenisvolle veranderingen van het basistype doen zich voor op het niveau van de verhouding tot de stedelijke vorm en tot het interieur van de woning.

Bepaalde basisvormen kunnen ook verspreid zijn als element van de architectonische kennis. Een voorbeeld hiervan is het 'panoptische' plan aan het eind van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw⁸.

Het probleem van de produktie en van de transformatie van de types moet dus altijd beschouwd worden vanuit het dubbele gezichtspunt van zowel hun actuele sociale waarde als van hun potentialiteit. We zullen bovendien zien dat dit adaptatievermogen van de types, wat ze in staat stelt zich voortdurend te ontwikkelen, ons thans toestaat de potentiële elementen ervan ook in een architectonisch ontwerp te herwinnen.

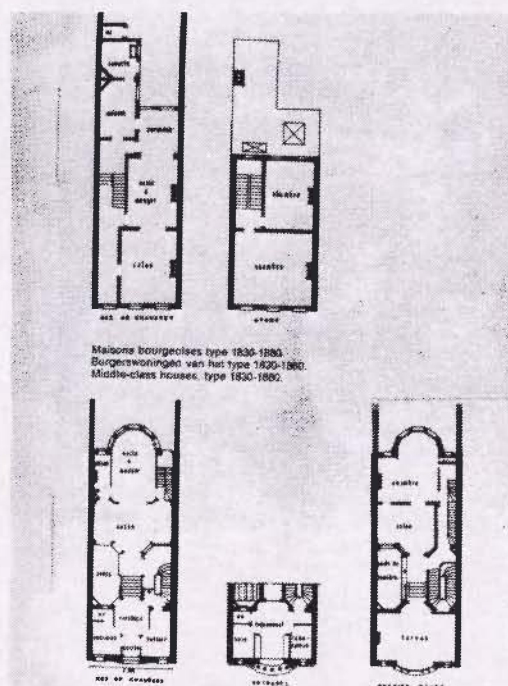
De modellen

Zij maken het mogelijk de toekenning van waarden aan de ruimtes tot gelding te brengen, de bijzondere wijze kortom, waarop een sociale groep zich de eigenschappen van de ruimte voor kan stellen in functie van haar eigen praktijk of van haar doelstellingen betreffende die ruimte.

Terwijl de types de praktijk van de bouwer struc-

7. Louis Sullivan, "The tall office building artistically considered", March 1796, in: *Kindergarten, chats- and other writings*, New York, 1965, p. 203.

8. Aymonino stelt twee typologische classificaties tegenover elkaar:
– formele types: permanentie van formele elementen in tijd en ruimte;
– 'functionele' types: permanentie van structurele elementen afhankelijk van tijd en plaats in relatie met een context.
C. Aymonino, G. Fabbri, M. Lena, P. Lovero, S. Lucianetti en A. Rossi, *La città di Padova*, 1970.

Burgerlijk huis in het Brussel van de 19de eeuw en het grote herenhuis Tassel van Victor Horta.

9. Vgl. H. Raymond, "Habitat, modèles culturels et architecture", *L'Architecture d'Aujourd'hui*, 1974, pp. 50-53.
10. Ch. Devillers, *Le modèle idéologique des maisons ouvrières aux XIXe siècle*, 1971, UP8 en R. Guerrand, *Les origines du logement social en France*, Paris, Ed. Ouvrières.
11. Aymonino e.a., a.w.

tureren door deze aan een maatschappelijke eis te verbinden, organiseren de modellen de ruimtelijke praktijk van de gebruikers (praktisch-symbolisch model)⁹ of het ideologisch vertoog van een groep, die een bepaald sociaal project mbt de ruimte op het oog heeft (ideologisch model)¹⁰.

Het praktisch-symbolisch model: Dit is een cultureel model dat verbonden is met de concrete logica betreffende de ruimte (de ruimte alvorens zij geanalyseerd wordt als drager van de betekenis) en waarin een sociale groep zich herkent. Dit symbolische karakter schemert door in het vertoog van de leden van die sociale groep.

Men kan dit model in twee situaties aantreffen:

- als constituerend element van een type in wording: het geeft de oorspronkelijke betekenis (sens) van deze betekenaar, die vervolgens andere betekenissen zal kunnen verwerven;
- het gebeurt ook dat dit geleefde praktisch-symbolisch model de ruimte in oppositie met een bestaand type doorsnijdt. Bv de bewoners van een bepaald type huis kunnen trachten er een verschillend en meer aan hun praktijk conforme organisatie in terug te vinden. Deze eventuele tegenspraak rechtvaardigt het onderscheiden van de twee noties van type en model, die toch nabij gelegen realiteiten bepalen; overeenstemmingen: ruimte – gebruikswaarde.

Deze tegenspraak hoeft ons niet te verbazen, want we weten dat het type een betekenaar is waarvan de betekenissen uitwisselbaar zijn en sociale verhoudingen zichtbaar maken. De bestudering van deze tegenspraken maakt de kritiek van een actueel type mogelijk en belicht in de geschiedenis een transformatiefactor van de types.

Het ideologisch model: dit is het structurerende element van een ideologie van de ruimte, dwz de representatie in het ideologische vertoog van een ruimte, die door sociale eigenschappen wordt beïnvloed.

In tegenstelling tot het praktisch-symbolisch model wordt het ideologisch model niet geleefd, maar het is het handelings-instrument dat de ruimte beoogt te organiseren in functie van een

maatschappelijk project.

Dit model herneemt in het algemeen slechts een zeer gering aantal ruimtelijke eigenschappen en reduceert ze daarbij zo sterk mogelijk om ze te kunnen integreren in de logica van het vertoog. Het model verwijst naar types door hun een globale en unieke betekenis te geven.

Dit model verschijnt wanneer ieder vertoog over de ruimte – met inbegrip van datgene wat het praktisch-symbolisch model uitdrukt – herkegen en gereduceerd is, om op de meest eenvoudige en doeltreffende manier in de ideologie te functioneren.

Men vindt deze modellen bv in de vertogen van de grote filantropen, staatslieden, industriëlen, enz, die de stoot hebben gegeven tot de uitwerking van nieuwe types arbeiderswoningen in de 19de-eeuw.

De stedelijke morfologie

In tegenstelling tot bv Lynch, die de stad enkel vanuit het gezichtspunt van de perceptie analyseert, als een a-historisch fenomeen, een tweede natuur, bestuderen wij de ruimte als produktie en vertrekken vanuit de definitie van Aymonino¹¹, voor wie de stedelijke morfologie de bestudering van de gebouwde facta is, die beschouwd worden vanuit het gezichtspunt van hun produktie en in hun relatie van delen tot het stedelijke geheel. Een huis wordt gebouwd als een eenheid, volgens een type; een stad daarentegen is in het algemeen niet het resultaat van een enkel ontwerp. De ruimte van de stad wordt op verschillende niveaus geproduceerd die ieder hun eigen, aan de maatschappelijke strategieën verbonden, logica hebben en waarvan de onderlinge verhoudingen in de loop van de geschiedenis veranderen. Het is daarom dat een 'typologie' van steden (radio-centrisch, raster, lineair,...) slechts een classificerende waarde heeft, die geen rekening houdt met de ontwikkelingsprocessen van de stedelijke vorm.

Het wegnen, het perceel, de constructie van private en openbare gebouwen enz, kunnen al dan niet afhangen van dezelfde beslissings- en produktie-instanties.

De morfologische analyse bestaat dus uit de bepaling van de verschillende constitutie-niveaus van

Arbeiderswoningen, Kiel

de stedelijke vorm en hun onderlinge relaties. Aymonino heeft aangetoond dat de relatie morfologie-typologie, de relatie tussen de stedelijke vorm en de types, een dialectische en niet-causale relatie, in de loop van de tijd veranderde: In de middeleeuwen wordt het perceel meer bepaald door de vorm van de stad dan door het type, waarvan de beperkte variatie-mogelijkheden strikt afhankelijk zijn van het bebouwde deel van het grondbezit en van de relatie tot de straat. De stedelijke vorm is bepalend.

Dit proces zal zich tussen de 14de en de 16de eeuw omkeren. Terwijl de morfologische structuur zich stabiliseert en tot een geheel wordt, vinden de interne transformaties plaats door vervanging van types die vernieuwd worden. Voor de Renaissance moet een dergelijke interventie voldoende zijn om de stedelijke ruimte opnieuw te kwalificeren: het object kwalificeert het geheel: "De vernieuwde woningtypologie tendert ernaar zich te constitueren als de stedelijke betrekking bij uitstek, onafhankelijk van nauwkeurige morfologische referenties"¹². De barokke transformaties heropenen het morfologische proces door de methode van gedeeltelijke substituties te vervangen door een onderzoek naar de eenheid van het stedelijke fenomeen.

In de 18de-eeuw wordt de behuizing, bij uitstek een gebouwde kwantiteit, het instrument om stadsdelen te realiseren dmv speculatieve gehelen, die evenzeer 'stedelijke oplossingen' zijn (de places royales in Frankrijk, de Crescents van Bath, de squares en rows van Londen en Philadelphia). De woningtypen behouden hun interne structuur en veranderen slechts marginaal, door zich aan te passen aan de stedelijke oplossingen die een nieuwe typologische schaal constitueren.

De omkering van de dominantie verhouding van het geheel (morfologie) tov de delen (types) loopt ten einde met de rationele verkaveling van de 19de-eeuw. De verkaveling wordt op autonome wijze tov de stad bepaald. Het is het type dat het perceel bepaalt, dat beschouwd wordt als een kwantitatief repeteerbare eenheid.

De som van de percelen die opgesteld is voor een maximale benutting van het terrein, geeft de ver-

kavelingsvorm. Deze omkering van de relatie kan worden vastgesteld in een veel beknopter tijdsverloop, aangezien de oude verstedelijkingsvormen naast de nieuwe blijven voortbestaan.

In Creusot, dat zich rond 1850 begint te ontwikkelen, vindt men op dat tijdstip een verstedelijking die verwant is aan het proces uit de Middeleeuwen. De ontwikkeling, georganiseerd door de ingenieurs die tevens de groei van de fabriek plannen, bereikt twintig jaar later het stadium van de rationele verkaveling¹³.

Uiteindelijk verdwijnt de relatie tussen stedelijke vorm en type in de hedendaagse stad door het verlies aan stedelijke vorm, die vervangen wordt door een organisatie die gebaseerd is op een dubbel kwantitatief en functioneel principe (de zoning). Enkel die typen van gebouwen blijven over, die de gebouwde kwaliteit uitmaken en beschikbaar zijn voor onverschillig welke plaats, zonder te verwijzen naar een begrijpelijke vorm van de stad als een geheel.

In plaats van gedeeltelijk in de morfologische structuur in te grijpen, situeert deze vervanging zich dus op het globale niveau van de stedelijke vorm die zij geheel uitwist¹⁴.

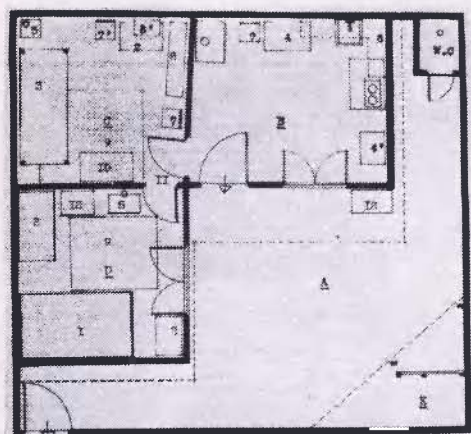
De productie- en beslissingsniveaus zijn veranderd. In hoofdzaak blijven er twee over: dat van de programmering van het gebruik en de kwantiteiten (planning) en dat van de realisering van het gebouwde. Het niveau van het vorm-geven van de stad bestaat niet, de ruimtes van de stad zijn niets meer dan overblijvende leegten.

Het gebouwde wordt geconstitueerd als een geheel op zich en niet als noodzakelijke delen van het stedelijke geheel. Tussen de woning en de openbare ruimte bestaat geen enkele begrijpelijke relatie. Er bestaat geen enkele mogelijkheid meer tot vervanging van deze woning door een andere functie of een ander woningtype. Bij gebrek aan een verwijzing naar de stedelijke vorm is de vervanging van een gebouwtipe door een ander op geen enkele wijze betekenisvol. De grondspeculatie die zich van de vorm ontdoet om niet meer dan de kwantiteit te hoeven veranderen, bepaalt de grenzen van de uitwisselbaarheid.

12. Aymonino e.a., a.w.

13. *Le Creusot, morphologie et typologie d'une ville industrielle*, onderzoek onder leiding van B. Huet, I.E.R.A.U.

14. H. Raymond, *Le grand panopticum*, Université de Paris X, 1973-1974.

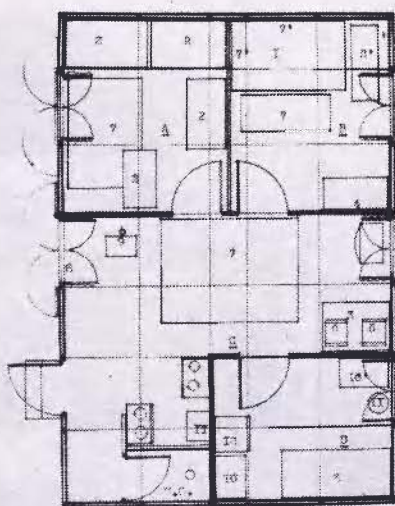

A - Over	B - Cuisine	C - 1 ^{re} Chambre	D - 2 ^e Chambre	E - Séjour de nuit
F - 1 ^{er} des parents	G - 2 ^e des parents	H - 3 ^e des parents	I - 4 ^e des parents	J - 5 ^e des parents
K - 6 ^e des parents	L - 7 ^e des parents	M - 8 ^e des parents	N - 9 ^e des parents	O - 10 ^e des parents
P - 11 ^e des parents	Q - 12 ^e des parents	R - 13 ^e des parents	S - 14 ^e des parents	T - 15 ^e des parents
U - 16 ^e des parents	V - 17 ^e des parents	W - 18 ^e des parents	X - 19 ^e des parents	Y - 20 ^e des parents
Z - 21 ^e des parents				

A - Maison 140.

Echelle: 1/5000.

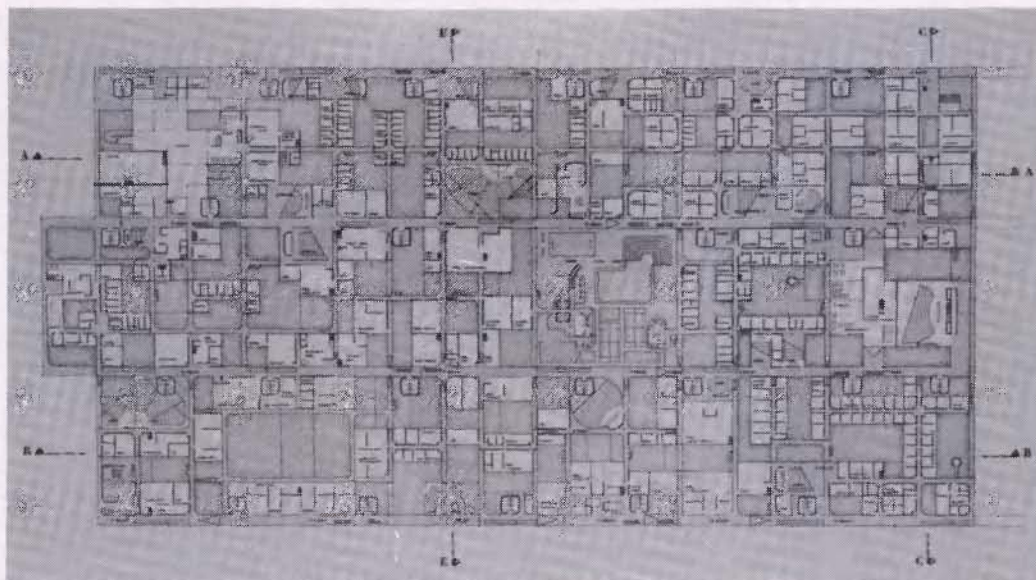
Huis door een familie van Algerijnse immigranten gebouwd in het bidonville van Nanterre (naar I. Herpin en S. Santelli)

A - Chambre enfant	B - Chambre parent	C - Cuisine	D - Salle
E - 1 ^{er} des parents	F - 2 ^e des parents	G - 3 ^e des parents	H - 4 ^e des parents
I - 5 ^e des parents	J - 6 ^e des parents	K - 7 ^e des parents	L - 8 ^e des parents
M - 9 ^e des parents	N - 10 ^e des parents	O - 11 ^e des parents	P - 12 ^e des parents
Q - 13 ^e des parents	R - 14 ^e des parents	S - 15 ^e des parents	T - 16 ^e des parents
U - 17 ^e des parents	V - 18 ^e des parents	W - 19 ^e des parents	X - 20 ^e des parents
Y - 21 ^e des parents	Z - 22 ^e des parents		

Woningontwerp in een voorlopige herhuisvestings 'cité' in Nanterre

15. I. Herpin en S. Santelli, *Bidonville a Nanterre*, Cahier d'architecture, I, I.E.R.A.U., UP8.
16. Vgl de onderzoeken van de ISU over de habitat.
17. Walter Benjamin, *Paris capitale du XIXe siècle*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1983, p. 47. (noot van de vert: Dit citaat is uit het Duits vertaald. Hoewel er ook een Franse versie van de hand van Benjamin bestaat, die niet volledig identiek is. Devillers hanteert de Duitse versie en vertaalt 'geschäftlichen' (vgl gesellschaftlichen) met 'sociales', dat hier met 'zakelijk' wordt vertaald.
18. *L'Architecture d'Aujourd'hui*, 1974, 174, p. 24.

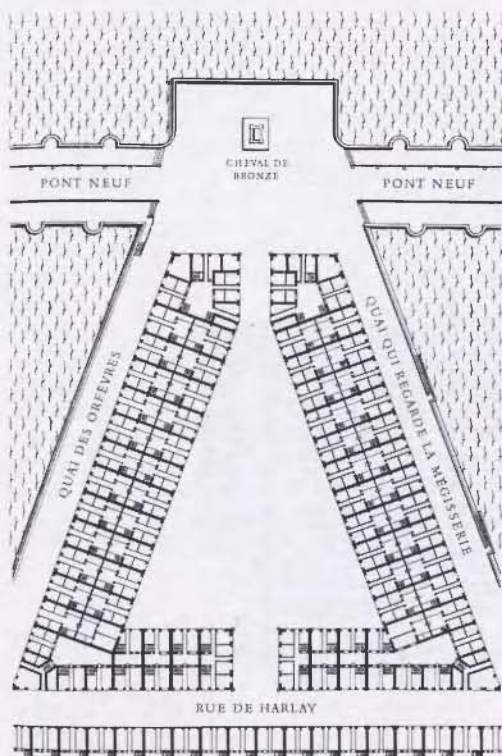
Freie Universität Berlin, prijsvraagontwerp 1963, Candilis, Josic & Woods

De relatie stedelijke vorm - types van de 'betekenis' (sens) van de stad.

Dit onvermogen van de types om een betekenis aan te nemen i.r.t. en niet-bestaande stedelijke vorm is de reden van het 'verlies van betekenis (sens)' dat talloze malen in de hedendaagse stad geconstateerd is.

Het bestaan van een typologie - morfologie relatie is de voorwaarde voor het functioneren van de types als betekenisende structuur in de stedelijke ruimte. Keren we terug naar ons voorbeeld uit de 17de-eeuw: als het grote aristocratische herenhuis tegengesteld is aan het burgerlijke huis, dan is dat omdat beide noodzakelijk verwijzen naar een zelfde stedelijke vorm, waaraan tegenstelde waarden worden toegevoegd.

De betekenis (sens) van de stad resulteert niet uit een of ander semiologisch systeem, dat door allen wordt herkend; integendeel, de betekenis is de inzet van een strijd.

Place Dauphine, ontwerp (naar A. Blunt)

Het 'verlies van betekenis (sens)' is geen toeval of noodlot, maar het resultaat van een strategie met de ruimte. In de 19de en 20ste-eeuw legt de bourgeoisie aan iedereen haar modellen op. De types van de burgerlijke woning vestigen zich op de ruïnes van die van de aristocratie, van de boerenstand en van de arbeiderswereld.

Van de stad van voorlopige herhuisvesting tot aan het pand van 'standing' is het opgelegde huisvestingsmodel fundamenteel hetzelfde. De typologische tegenstelling wordt gereduceerd tot de marginaliteit of tot de bricolage: de bidonvilles waar de immigranten zo goed en zo kwaad als mogelijk de ruimte van hun traditionele verblijf reconstitueren¹⁵; de bricolage van de bewoners van de woningwetwoningen, die de fragmenten van een ruimtelijke organisatie trachten te herscheppen conform hun eigen praktisch-symbolisch model¹⁶.

Tenslotte tendeert het verdwijnen van de morfologie-typologierelatie, door het onderdrukken van de virtuele plaats van de tegenspraak, naar het onwerkzaam worden daarvan op het stedelijke niveau.

Stedelijke vorm en hedendaagse architectuur

"In de passages zag Fourier het architectonische canon van de phalanstère. De reactionaire omvorming van de passages door Fourier is veelbetekend: Terwijl ze oorspronkelijk zakelijke doeleinden dienden, worden ze bij hem woonplaatsen. De phalanstère wordt een stad van passages"¹⁷.

Honderd jaar later schept Le Corbusier de 'cité' radieuse en doopt zijn halfdekken tot 'straten'. Het is een poging de stad te reconstitueren, die daartoe wordt gereduceerd tot woonplaatsen en tot bij de schaal van een flatgebouw behorende functies. Maar hiermee sluit Le Corbusier de relatie morfologie-typologie uit. Deze stroming breidt zich uit met de Smithsons. Hun ontwerp voor de universiteit van Sheffield organiseren zij langs een straatdek. Voorts met Candilis, Josic en Woods bij de ZUP voor Mirail te Toulouse en in hun ontwerp voor de vrije universiteit van Berlijn, dat opgebouwd is naar het beeld van een stad met een gerasterd stratenplan. Een van de laatste gedaanteverwisselingen van deze beweging zou de Ville-neu de Grenoble door het Atelier d'Urbanisme et d'Architecture (A.U.A.) kunnen zijn¹⁸.

Al deze ontwerpen beogen het herscheppen van een stedelijke vorm, maar, zou men kunnen zeggen, de straat is nu eenmaal geen grote gang in de openlucht.

De stedelijke vorm verlangt dat er zich het niet-programmeerbare spel van de typologische substituties en tegenstellingen kan ontwikkelen. Daarvoor moet op de eerste plaats een noodzakelijke relatie kunnen worden gelegd tussen iedere woning (of een andere stedelijke functie) en de constituerende plekken van de stedelijke ruimte. De organisatie van deze ruimte moet prevaleren als gemeenschappelijke referentie, eventueel beïnvloed door de tegenstrijdige waarden van elk van deze plekken. De afwezigheid van de morfologie-typologie relatie wordt evenwel gevoeld in de vorm van een 'verlies van betekenis (sens)'.

Het door het A.U.A. gegeven antwoord is gebaseerd op de idee dat de betekenis hersteld kan worden door een finerlaag van tekens. Dit lijkt ons eerder een manier om de problematiek van de betekenis te loochenen.

Door de ruimte te verzadigen met tekens, die ontleend zijn aan de signalerings- en reclamecodes, maskeert de A.U.A. de afwezigheid van een typologie-morfologie relatie, in plaats van het stedelijke leven te herstellen.

Een andere tendens in de hedendaagse architectuur van de woning bestaat eruit 'woekerende cellen' op te stapelen volgens een ordening die gebaseerd is op draadweefsels; daarbij zoekt men naar de grootst mogelijke verscheidenheid aan geometrische combinaties. "*De stad is een combinatoriek*" schrijft een architect zelfs. Zo wordt de veralgemeniseerde uitwisselbaarheid van de architectonische objecten – gereduceerd tot het niveau van koopwaren in het perspectief van hun monopolistische productie – in een homogene ruimte en zonder structurele relatie van de delen tot het stedelijke geheel, tot doctrine verheven. Deze tendens lijkt ons tot de voorhoede te behoren van de

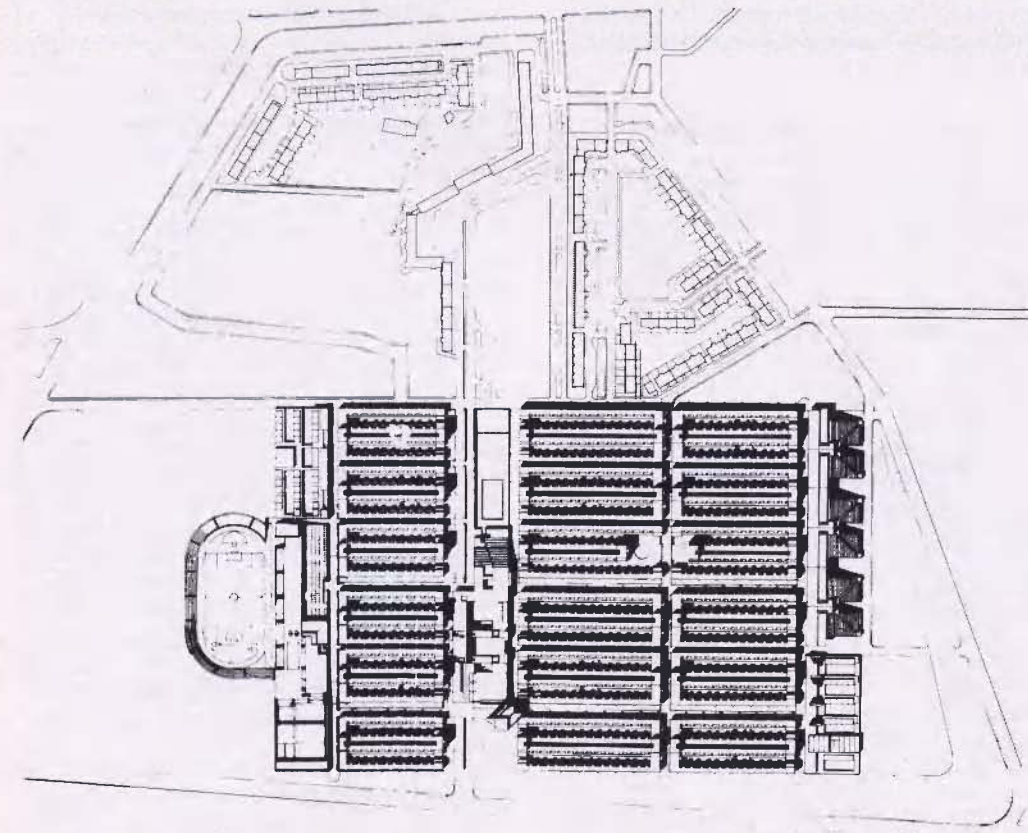
ontkenning van de relatie van de types en de stedelijke vorm. De verscheidenheid zal, als abstracte en programmatische notie, nooit de ontvouwing van de tegenspraken kunnen vervangen. Dit geldt evenzeer voor de geometrische combinatoriek tov de stedelijke vorm.

Rondom de onderzoeken over de typologie en de morfologie (Aymonino, Grassi, Rossi, enz.) ziet men in Italië sedert enkele jaren de ontwikkeling van een architectuurstroming, die zich zorgvuldig richt op de ontwikkeling van stedelijke vormen. Het ontwerp van V. Gregotti¹⁹ voor de Zen-wijk in Palermo kan op zichzelf niet geldig zijn voor de verschillende aspecten van deze stroming, maar illustreert met een juiste gestrengheid een inzet die de stedelijke structuur bevoorrecht (tenminste die van een wijk).

Morfologie en typologie in het ontwerp

Afgezien van hun waarde als analyse-instrument kunnen de noties morfologie en typologie worden gebruikt in het architectonische ontwerp. De weinige proposities die men in dit opzicht kan formuleren, vinden hun beperkingen in het feit, dat de typologie-morfologie relatie op het niveau van de gehele stad historisch bepaald is en dat haar transformatie die van de produkties en in het bijzonder die van de arbeidsindeling van ontwerp en realisatie van de gebouwde omgeving impliceert. Het kan dus, zoals Aymonino opmerkte, slechts gaan om in hun doelstellingen beperkte en partiële oplossingen (fragmenten van stedelijke vormen). Het ontwerp moet de stedelijke vorm in haar kwaliteiten en ruimtelijke aspecten laten prevaleren. Men moet dus voor alles openbare stedelijke ruimtes ontwerpen, het tegendeel van restruimtes, leegtes, die ook wel pompeus worden aangeduid met 'groene ruimtes'. De differentiële kwaliteiten van deze ruimtes moeten het gamma aan stedelijke functies kunnen opnemen zonder dat ze a priori bepaald zijn door een afscheidende func-

19. *L'Architecture d'Aujourd'hui*, 1973, 170.

Woningbouwproject voor 20.000 inwoners, Palermo 1969, Gregotti, Meneghetti & Stoppino

20. Voor de typologie van de Row-Houses in een Amerikaanse stad en de lessen die men kan trekken voor het architectonisch en stedenbouwkundige ontwerp, verwijzen wij naar de studie van Jacques Fredet, *The Row-house pattern and the land division in Philadelphia*, dec 1970, University of Pennsylvania.
21. Vgl RIBA Journal, jan 1974, pp. 9-12.
22. Vgl het artikel van H. Raymond en *Recommendations spatiales pour le projet de logement*, B. Huet en studenten, 1973-1974, UP8.
23. Vgl *Architectural Design*, 1974, 2.

tionaliteit. In het geval van een interventie in een stedelijke situatie moet men van massale vervanging afzien en de potenties van de bestaande structuur (morfologie en gebouwen) optimaal gebruiken.

Het verband van de openbare ruimtes met de collectieve gebouwen is essentieel. Deze laatste moeten niet geprojecteerd worden in functie van een eenvoudige kwantitatieve en functionele programmering, maar als elementen die de orde van de stedelijke plekken kwalificeren. De integratie van de ruimte van de industriële arbeid is ook belangrijk maar roept zulke diepgaande tegen spraken op, dat zij schijnbaar niet kunnen worden opgeheven door een fragmentarische ruimtelijke oplossing.

De aan de woning grenzende ruimtes moeten volkomen gedefinieerd worden in hun status en positie tov de stedelijke ruimte: openbare plekken, gemeenschappelijke niet-openbare plekken die met een institutie corresponderen, en private plekken. Deze plekken mogen onderling niet worden verward, want zij maken de verschillende oriëntaties van de woning (voor/achter, verscho len/zichtbaar, enz.) mogelijk. Via deze plekken moet een begrijpelijke relatie tussen de openbare ruimte en iedere woning kunnen worden gevestigd.

Opgemerkt zij dat de definitie die aan deze plekken wordt gegeven niet functioneel maar naar status is, wat het mogelijk maakt de stedelijke orde nauwkeurig te kwalificeren zonder het gebruik ervan definitief te programmeren.

De meest bepalende fysieke elementen van de gebouwde ruimte (in het bijzonder de draagstructuur) moeten morfologisch constituerende elementen zijn. (Een voorbeeld hiervan zijn de Angel-Saxische Row-houses. Daar is de scheidingsmuur tegelijk eigendomsgrens – het belangrijkste dragende en meest vastgelegde element – en tevens oriënteert ze het huis ten opzichte van de straat en de achtertuin)²⁰.

Dit zou ook een gedeeltelijke typologische reorganisatie of vervanging mogelijk maken, die economisch haalbaar is. Er moet geen definitief in één enkele functie vastgelegde plek worden gemaakt. Parkeergarages bv moeten veranderd kunnen worden in woon- en werkplaatsen.

De organisatie van de woning moet tenminste de realisatie van de praktisch-symbolische modellen van haar bewoners mogelijk maken²¹.

De gebruikte typologie moet ook de ontwikkeling van andere modellen mogelijk maken zonder zijn toevlucht te nemen tot de veralgemeniseerde flexibiliteit, gebaseerd op *technologische principes* (zwevende vloeren, verplaatsbare tussenwanden enz.).

De balans van de realisaties in dit domein laat zien dat het om een zeer kostbare oplossing gaat²² en dat ze een homogene en onbepaalde ruimte impliceert, waaraan geen enkel cultureel model zich gemakkelijk laat verbinden. Men moet het concept van de flexibiliteit vervangen door dat van de potentialiteit. Deze potentialiteit wordt gegeven door de kwalitatieve tegenstellingen van nauwkeurig in de stedelijke vorm gedefinieerde plekken en door bepaalde eigenschappen van de constructieve structuur in correlatie met deze tegenstellingen.

De natte cellen bv (zware voorzieningen en doorgang van vloeistoffen) die het meest vastgelegd zullen zijn, omdat het veel kost ze te verplaatsen, moeten conform de oriëntaties van het type gesitueerd worden op de assen voor/achter, openbaar/privé, zichtbaar/verborgen, dienend/be-

diend... en wel zodanig dat ze het gebruik en de vorm van de andere plekken niet definitief bepalen. Eveneens zullen de uitbreidingsmogelijkheden van de woning gerelateerd moeten zijn aan het vermogen van de structuur om deze te ondersteunen of op te nemen, alswel aan de status van de voor uitbreiding of toeëigening beschikbare plaatsen: in een privé-tuintje breidt men anders uit dan op straat.